

МОЖЛИВОСТІ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ФУНДАМЕНТАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТИ УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

С. Е. Трубачева, канд. пед. наук

У статті автор окреслює методологічні основи конструювання сучасного підручника, його завдання і функції. Навчальна книга має бути діяльнісно зорієнтованою і відбивати всі компоненти змісту освіти, які спрямовують учнів на навчально-інформаційну, рефлексійну, творчу, комунікативну, емоційно-ціннісну й оцінну діяльність.

Ключові слова: старша школа, підручник, завдання і функції сучасного підручника.

В статье автор очерчивает методологические основы конструирования современного учебника, его задачи и функции. Учебная книга должна быть деятельностью ориентированной и отображать все компоненты содержания образования, направляющие старшеклассников на учебно-информационную, рефлексивную, творческую, коммуникативную, эмоционально-ценностную и оценочную деятельность.

Ключевые слова: старшая школа, учебник, задачи и функции современного учебника.

In the article the author outlines the methodological foundations of modern design tutorial, its tasks and functions. Textbooks should be activity oriented and reflect all components of education that guide students in learning information, reflexio, creative, communicative, emotional and value and valuation activities.

Keywords: senior level secondary school, textbook, tasks and functions of a modern textbook.

Постановка проблеми. Сьогодні підручник нового покоління позиціонується, передусім, як основа формування навичок самоосвіти, інструмент

організації активної пізнавальної діяльності учнів, засіб демонстрації застосування нових технологій, які мотивують школяра на оновлення знань у відповідності зі своїми потребами. Підручник майбутнього – це система диференційованих завдань з пошуку, аналізу й узагальнення навчальної інформації, представленої в різній формі (текстовій, ілюстративній, графічній, статистичній та ін.) на різних носіях (друкованих, електронних). На думку А. В. Хуторського, підручник – це комплексна інформаційно-діяльнісна модель освітнього процесу, що відбувається в рамках відповідної дидактичної системи і включає необхідні умови для його здійснення [11]. Підручник нового покоління трансформується у нову конструкцію (модульний, електронний підручник тощо), що забезпечує йому більш успішне розв'язання завдань, поставлених перед школою в умовах відкритого інформаційного середовища. Наприклад, у модульному підручнику кожен блок змісту представлений у мінімумі, а в спеціальних додатках подається розширений і поглиблений навчальний матеріал. Можливості електронного підручника полягають у розширенні інформаційного поля учня, організації діалогу, впровадження системи тренінгів і контролю, рухливості інформації: переміщення, компонування, моделювання тощо.

Сучасні концепції шкільного підручника, серед яких: концепція багаторівневого підручника для профільної школи, концепція електронного підручника, технологічного підручника та підручників фіксованого формату намагаються змінити сталий стереотип формату підручника і залучити для його створення сучасні технології [2; 4; 10]. До основного положення цих концепцій можна віднести: підручник має забезпечувати будь-який бажаний рівень вивчення навчального предмета, а не бути розрахованим на середнього учня. Відповідно, спосіб викладення навчального матеріалу, організація навчальних текстів, системи вправ і тестів, довідкова інформація розраховуються на можливість вибору учнем шляху засвоєння поданого матеріалу на різних рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах модернізації освіти проблема шкільного підручника є точкою перетину таких важливих напрямів удосконалення процесу навчання, як відбір дидактично доцільного та об'ємного для засвоєння усіма учнями навчального матеріалу на засадах фундаменталізації, виявлення оптимальних способів його подачі, організація навчальної діяльності, розвиток пізнавального інтересу учнів та сприяння формуванню в них універсальних освітніх результатів – навчальних компетентностей [1; 6–9].

Ще в 1990-ті рр. автор підручників з географії В. П. Максаківській склав портрет підручника нового покоління. На його думку, такий підручник має бути: заснований на принципі науковості і зображувати в своїй сфері знань широкую наукову картину світу, що відображає ієрархію, супідрядність: законів і закономірностей, наукових теорій, наукових концепцій, наукових гіпотез, наукових понять, наукових термінів; орієнтований на фундаментальні знання, які слугують першоосновою безперервної освіти, формування прак-

тичних навичок і вмінь; заснований на широкому застосуванні типологічного підходу (типологія процесів, явищ та об'єктів); націлений на самостійне здобування школярами знань, розвиток у них творчого, а не репродуктивного мислення; орієнтований не на якусь усереднену особистість учня, а на забезпечення необхідного диференційованого підходу – як в основному тексті, так і в системі завдань (підручник повинен мати два або три плани); заснований на широкому (з урахуванням віку школярів) використанні можливостей проблемного викладу матеріалу, проблемного підходу, розкривати боротьбу наукових ідей; спрямований на ліквідацію нинішньої диспропорції між науковістю і доступністю [5].

Сучасні освітні реалії внесли корективи до «портрета» підручника і поповнили його новими ознаками-функціями: організація дослідницької, проблемної, творчої, практичної діяльності школярів; збалансованість теоретичних знань і практичних підходів до їх засвоєння (метод проектів); інтегрованість знань, що дає змогу розв'язувати проблеми навколишньої дійсності; комунікативність, що передбачає розгляд усього навчання у ракурсі психології спілкування.

Мета статті полягає в окресленні методологічних основ конструювання підручника, що визначаються типом освіти і базової освітньої (дидактичної) системи, за якої планується навчання учнів.

Виклад основного матеріалу. Підручник – це модель, що відображає цілі, принципи, зміст, технологію відповідного освітнього процесу, але в нього входить і реальність, що є умовою здійснення цього процесу. Підручник – це модель у тому сенсі, що він не тільки відображає структуру певної дидактичної системи, але й проектує її реалізацію. Так, завдання розвитку особистості учнів полягає не лише в інтелектуальному, фізичному розвитку, а й у формуванні людини з активною життєвою позицією, людини діяльної. Але для оволодіння всіма істотними сторонами діяльності, для формування стратегічних умінь необхідна організація в навчальному процесі власного практичного досвіду учнів, що, наразі, стає можливим завдячуючи концепції сучасного підручника. Його різномірне побудова, з діяльнісно спрямованою структурою інваріантної основи, розрахованої на реалізацію через сучасні дослідницькі та проектні технології навчання дасть змогу сформувати в учнів фундаментальні знання, універсальні навчальні здатності, сформувати і розвинути ключові компетентності, які стануть основою для подальшого самовизначення старшокласників у сучасному світі.

Якщо підручник призначений для діялісно-орієнтованого навчання, то основні елементи підручника будуть структуровані в тому числі і в логіці діяльності учнів, які конструюють у ході навчання систему особистісних смислів відносно досліджуваного предмета. Його структура і зміст будуть представлені в такій формі, яка забезпечить урахування продуктивних змін в освоєнні предметних, міжпредметних і універсальних способів діяльності кожного учня. Структура підручника, орієнтованого на особистісно-розвивальну діяльність, «задає» відповідні види цієї діяльності. У ньому зна-

ходять відображення такі процедури навчання, як з'ясування змісту досліджуваного навчального предмета та кожної окремої теми, постановка завдань, організація освітньої ситуації, пред'явлення необхідної інформації, розкриття шляхів розв'язання проблем, узагальнення і систематизація, закріплення і контроль, самостійні дослідження, домашня робота, рефлексійне усвідомлення освітньої діяльності та її результатів [11].

Критеріями для оцінки продуктивності підручника і його діяльнісної спрямованості є відповіді на запитання: чи передбачає певний підручник можливість створення учнями освітньої продукції? Яка ця продукція: відтворення заданої інформації; розв'язання завдань з відомою відповіддю; суб'єктивно або об'єктивно новий продукт, створюваний учнями? Який обсяг створюваної ними продукції відносно зовні заданої підручником?

Діяльнісна функція підручника може реалізовуватися на основі таких видів навчальної діяльності учня: дослідницька, творча, проектна. Його участь у діалозі з автором або персонажами підручника, зіставлення різних поглядів і підходів, включення оцінної позиції відносно матеріалу, рефлексійне осмислення прочитаного. Результатом має слугувати створювана учнем освітня продукція. Концепція підручника на засадах сучасних підходів до навчання також успішно розв'язує питання інтелектуального виховання учнів, що передбачає сформованість певних особистісних якостей, спрямованих на підвищення продуктивності інтелектуальної діяльності учнів [8].

Підручник є основним елементом навчального компонента в освітньому середовищі і посідає в ньому центральне місце. Він може виступати одним із засобів організації дослідницьких і проектних технологій у навчальному середовищі. За цього підходу до навчання основним елементом роботи учнів буде освоєння діяльності, особливо нових видів діяльності: навчально-дослідної, пошуково-конструкторської, творчої, проектної і т.ін. У цьому разі фактичні знання стають результатом роботи над завданнями, організованими в доцільну і ефективну систему. Паралельно з освоєнням діяльності учень зможе сформувану свою систему цінностей, підтримувану соціумом. З пасивного споживача знань учень стає активним суб'єктом освітньої діяльності. Крім того, під час освоєння учнями певних видів людської діяльності, через освоєння навчальної діяльності і за відповідної організації і відбору змісту для освітнього простору відбувається первинне самовизначення школярів, яке надалі може задати певну траєкторію життєвого шляху. Категорія діяльності за такого підходу до навчання є фундаментальною і смислоутворювальною всього процесу навчання.

Як складова частина системи засобів навчання, навчальна книга або навчально-методичний комплекс відіграє у ній особливу роль. Підручник повніше і послідовніше ніж інші компоненти системи реалізує її основні функції. Підручник – це частина більш складного цілого і відносно самостійна система, і кожний його елемент виконує певні функції. Це комплексна інформаційна модель, яка в своїй структурі містить три основні блоки: 1) вимоги до результатів роботи учня з підручником (до кожної теми чи розділу); 2) текстовий

блок, який розподіляється на основний, додатковий та пояснювальний; 3) блок діяльнісного спрямування (питання і завдання на репродуктивну, творчу, емоційно-ціннісну, рефлексивну, контрольно-оцінну діяльність).

З погляду сучасних освітніх підходів, підручник як навчальний засіб виконує такі основні функції: інформаційно-пізнавальну, дослідницьку, практичну, самоосвітню, які спрямовані, передусім, на сприяння формуванню та розвитку ключових і предметних компетентностей учнів. Забезпечення першої функції можливе завдяки тому, що джерелом інформації в підручнику є не тільки готовий опис будь-яких явищ, предметів або їх пояснень. Важливого значення набуває спосіб викладу навчальної інформації, у якому робиться акцент на процесуальний характер його сприйняття і засвоєння. У підручнику таку роль може також виконувати фотографія, малюнок, модель, діаграма, схема, рекомендація, застосування спеціального коду, текст для програмового навчання і тексти для контролю результатів, які стимулюють пізнавальну діяльність школярів. Розроблювана система завдань також має бути орієнтована на: а) пошук, аналіз, добір, систематизацію й узагальнення необхідної навчальної інформації, її перетворення збереження і передачу; володіння сучасними інформаційними технологіями; 2) розвиток в учнів уміння визначати навчальні цілі, планувати, здійснювати заплановане, виявляти особисті навчальні утруднення, їх аналізувати.

Сучасний підхід до аналізу освітніх результатів націлений на такі результати, які не можливо розкласти за окремими предметами. Це багатоаспектний, інтегрований аналіз, який розглядає як об'єкта окрему групу – метареультати навчальної діяльності. Для випускників шкіл їх можна представити як здатність розв'язувати реальні життєві проблеми різних рівнів складності в знайомих і незнайомих ситуаціях на основі використання предметних результатів [3]. Знання про метапредметні освітні результати є знанням про значення, формування й використання учнями предметних результатів в освітньому процесі та подальшому житті. У зв'язку з цим, аналізуючи групи предметних результатів, можна виявити основний напрям у зміні педагогічних цілей – від формування в учнів репродуктивного відтворення фрагментів предметних знань до умінь застосовувати здобуті знання в різноманітних життєвих ситуаціях; прогнозувати; інтерпретувати інформацію, подану у різній формі; організувати і подавати дані; планувати пізнавальну діяльність; розв'язувати проблеми в нестандартних і нових ситуаціях; інтегрувати знання з різних предметних сфер.

Важливу роль у формуванні надпредметної групи навчальних результатів забезпечує трансформаційна функція підручника. Основними напрямками трансформації змісту навчального предмета під час його перекладу на певний рівень навчального матеріалу є: дидактичне перероблення навчального матеріалу, яке забезпечує доступність змісту для певної вікової групи учнів; встановлення значущих для учнів зв'язків вивченого матеріалу з життям і практикою; оптимальну активізацію навчання учнів (введення елементів проблемного викладання, доказовості, інтересу й емоційної виразності на-

вчального матеріалу; сприяння засвоєнню способів діяльності відносно певного визначеного кола понять, процесів, явищ, об'єктів, фактів.

Відзначаючи важливість реалізації трансформаційної функції шкільного підручника, в результаті вивчення нами розглянутого питання, можна зазначити, що ця дидактична функція спрямована на те, щоб на основі виразного розуміння навчального матеріалу в учнів виникало прагнення до пошукової перетворювальної діяльності, продуктивність якої залежить від сформованості в них навчальних компетентностей.

Отже, забезпечення доступності, вмiла дидактична обробка вихідного матеріалу – важлива складова частина трансформаційної функції шкільного підручника. Реалізація цієї функції має водночас забезпечити таке перероблення матеріалу, яке дасть змогу найбільш повно і переконливо здійснити в процесі навчання зв'язок досліджуваного матеріалу з навколишньою дійсністю, вимогами, що їх диктують очікувані зміни та напрями модернізації освіти. Трансформаційна функція визначає наукову достовірність і переконливість (доказовість), реалізм, яскраве, емоційно-виразне викладення, вмiле використання ілюстративного матеріалу та орієнтовного апарату підручника, забезпечує проблемну постановку запитань і завдань, спрямованість на формування самостійного мислення і досвіду творчої діяльності учнів, які складають основу навчальних компетентностей. Реалізації трансформаційної функції сучасного підручника значною мірою сприяє його орієнтовний апарат, зокрема система рубрик – рубрикація. Наприклад, у підручниках з біології широко використовуються словесні, графічні та зображувальні рубрики. Словесна рубрика – це заголовки, закінчена пропозиція, яка коротко, точно і ясно визначає зміст частини, що позначається. Заголовок – перше, що орієнтує учнів у змісті частини підручника. Посиленню орієнтувального значення заголовків сприяє використання образотворчих рубрик. Образотворчі рубрики у вигляді фотографій, ілюстрацій, схем або малюнків, які символізують образ теми, явища, об'єкта, позначають і представляють головний зміст певної частини підручника. Так, наприклад, у багатьох підручниках з біології використовуються малюнки-заставки перед заголовками розділів, що створюють образи розділів; смуги з фотографіями, що виділяють головне в темі. Рубрики можуть відповідати різним дидактичним цілям, наприклад: мати узагальнювальне та систематизувальне спрямування «Основні поняття та терміни», «Коротко про головне», «Опорні точки», «Підб'ємо підсумки»; можуть бути націлені на перевірку і застосування здобутих знань: «Пригадайте», «Перевірте себе»; можуть бути розроблені для поглиблення та розширення знань: «Для допитливих», «Історія відкриття», «Наука – практиці», «Дізнайся більше», «Цікаво знати». Останнім часом набули популярності рубрики діяльнісного спрямування, які знаходяться в кінці параграфа, наприклад: «Спробуй відповісти», «Як ви вважаєте?». Стимулювання пізнавального інтересу здійснюється досить вдало через низку рубрик: «Подискутайте», «Обери проект», «Попрацюй у парі», «Думаємо, розуміємо, відповідаємо», які мають сприяти здійсненню учнями пошукової діяльності та формувати науковий стиль мислення.

Дослідницьку функцію підручник виконує, заохочуючи учнів самостійно розв'язувати проблеми, через поступове введення учнів у курс самостійного дослідження на доступному рівні, шляхом здобуття певного мінімуму методологічного знання з будь-якого предмета, що особливо може бути популярним у підручниках природничого циклу. А також стимулюючи застосування креативних технологій для пошуку раціональних шляхів розв'язання проблемних навчальних ситуацій, розвиваючи здатність генерувати ідеї, знаходити альтернативні шляхи розв'язання проблеми.

Завдання підручника полягає не тільки в заохоченні учнів пізнавати дійсність, а й у підготовці їх до практичного застосування. Ця функція здійснюється через вправи й завдання, які дають змогу вдосконалювати різні практичні навички та стимулюють практичну діяльність. Зокрема, стимулювати в учнів вміння користуватись усіма видами мовленнєвої діяльності для спілкування і пізнання, вміння взаємодіяти з іншими людьми, виконувати різні соціальні ролі в групі і колективі.

Формування і розвиток в учнів саморегуляції, необхідної для будь-якої продуктивної діяльності, є одним з найбільш актуальних і складних завдань сучасного навчання. Саморегуляція навчальної діяльності є першочерговим проявом здатності до навчання, який здійснюється через самоконтроль і самооцінку. Саморегуляція навчальної діяльності – це специфічна регуляція, яка здійснюється учнем як суб'єктом діяльності. Її призначення полягає в тому, щоб увідповіднити можливості учня з вимогами навчальної діяльності, тобто – учень має усвідомити свої завдання як суб'єкт навчальної діяльності, цілеспрямовано побудувати процес самонавчання. Функція саморегуляції у підручнику може бути зреалізована через спонування учнів до усвідомлення способів використання теоретичних знань на практиці, здійснення рефлексії на самі способи пізнавальної діяльності; порівняння здобутих результатів із запланованим, оцінювання і контролю здобутих результатів.

Тож сучасний підручник має бути діяльнісно зорієнтованим і відбивати всі компоненти змісту освіти, які спрямовують учнів на навчально-інформаційну, рефлексійну, творчу, комунікативну, емоційно-ціннісну, оцінну діяльність, що є основою у процесі фундаменталізації змісту освіти старшокласників. Щоб опанувати відомі способи діяльності, потрібно сформувані в школярів відповідні вміння й навички, для чого в підручнику розміщують запитання і завдання, розраховані на відповідні способи діяльності: універсальні способи навчальної діяльності (загальнокультурні; особистісні; загальнонавчальні; технологічні; комунікативні); предметні та загальнопредметні способи діяльності, характерні для відповідних наук і сфер діяльності людини (наприклад, діяльнісний зміст біології як навчального предмета передбачає способи природознавчої діяльності: закладання досліду, проведення спостережень, складання колекції й інші способи вивчення живої природи).

Усі знання у підручнику доцільно подавати відповідно до сучасного рівня розвитку науки, техніки і культури в обсягах, які чітко враховують вікові

можливості школярів, передбачені навчальною програмою, зорієнтовані на практичні результати, на формування особистісного досвіду навчальної діяльності та розвиток загальної здатності до навчання.

Висновки. Модернізація освіти, за логікою сучасних підходів, вимагає створення підручників з акцентом на практичну спрямованість навчального матеріалу з урахуванням ідей фундаменталізації змісту освіти: реалізації сучасного діяльнісного підходу в освіті, універсалізації навчальних дій учнів, орієнтації на досягнення ключових компетентностей, включення підручників до єдиного інформаційного поля у відкритому освітньому середовищі.

Основними ознаками реалізації діяльнісної спрямованості змісту освіти як умови його фундаменталізації в шкільному підручнику можна вважати: 1) відносно цілей освіти: випереджувальне цілепокладання, спрямоване на розвиток в учнів адаптаційних якостей і здатності розв'язувати проблеми на основі критичної рефлексії та вибору; 2) відносно відбору змісту освіти: введення в зміст метапредметних категорій, пов'язаних з організаційними, рефлексійно-оцінними, інформаційно-пізнавальними, комунікативними, емоційно-ціннісними видами діяльності; 3) відносно вибору освітніх технологій: орієнтація на технології, які передбачають суб'єктну позицію учня на етапах постановки цілей своєї діяльності, вибору засобів і способів діяльності та оцінки здобутих результатів; застосування ситуативних завдань, які передбачають методичну багатоваріантність їх використання; 4) відносно організації освітнього процесу: орієнтація на модульний принцип організації, можливість використання підручника в процесі роботи за надпредметними програмами за проектною діяльністю та інших відкритих форм роботи; 5) відносно контролю за освітніми результатами: вихід у процесі контролю і оцінки за рамки предметних результатів, орієнтація на оцінку сформованості навчальних компетентностей учнів.

Література

1. *Бондар, С. П.* Роль і значення навчального тексту підручника у розвитку пошуково-дослідницької компетентності старшокласників [Текст] / С. П. Бондар // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Пед думка, 2012. – Вип. 12. – С. 24–32.
2. *Даниэльян, Я. В.* Современные концепции школьного учебника [Электронный ресурс] / Я. В. Даниэльян. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/>
3. Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти [Текст] // Біологія і хімія в школі. – 2008. – №4. – С. 10–13.
4. *Кодлюк, Я. П.* Технологічність підручника для початкової школи [Текст] / Я. П. Кодлюк, М. В. Самогіс // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2012. – Вип. 12. – С. 432–438.
5. *Максаковский, В. П.* Учебник нового поколения [Текст] / В. П. Максаковский // Проблемы школьного ученика. – М. : Просвещение. – Вып. 20. – 1990. – С. 70–71.
6. *Мелешко, В. В.* Використання навчальної книги як основного засобу формування ключових компетенцій учнів сільської мало чисельної школи [Текст] / В. В. Мелешко // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2008. – Вип. 8. – С. 28–35.

7. Піддячий, М. І. Компетентнісний підхід до створення підручників для старшої профільної школи [Текст] / М. І. Піддячий // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2012. – Вип. 12. – С. 189–194.

8. Топузов, О. М. Роль і місце підручника в реалізації компетентнісного підходу до навчання [Текст] / О. М. Топузов // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2012. – Вип. 12. – С. 241–247.

9. Трубачева, С. Е. Роль шкільного підручника у формуванні загальнонавчальних компетентностей учнів [Текст] / С. Е. Трубачева // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 50–58.

10. Трубачева, С. Е. Трансформація функцій шкільного підручника в умовах компетентнісного підходу [Текст] / С. Е. Трубачева // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – С. 17–23.

11. Хуторской, А. В. Место учебника в дидактической системе [Текст] / А. В. Хуторской // Педагогика. – 2005. – №4. – С. 10–18.